

UDK 94(497.6)“1914/1918” ; 340.15(497.6)“1914/1918”

ORIGINALNI NAUČNI RAD

Prihvaćeno: 22.3.2018.

Momir Milojević*

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

BOSNA I HERCEGOVINA ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: Bosna i Hercegovina je ušla u Prvi svetski rat kao deo Austrougarske. Njeni građani su mobilisani i poslani na frontove u Srbiji, Rusiji i Italiji. Iz rata je izašla kao deo druge države. Taj „prelaz „ nije bio bezbolan. Bosna i Hercegovina nije bila poprište ratnih operacija ali je osetila svu težinu rata, naročito deo njenog stanovništva koji je živeo kao pod režimom najsurovije neprijateljske okupacije zbog bezobzirnog pljačkanja i uništavanja imovine, preko hapšenja, internacija i zlostavljanja do masovnih suđenja i ubijanja.

I pored toga veliki doprinos oslobođenju Bosne i Hercegovine su dali prosvetni i kulturni radnici, sveštenici i političari.

Ključne reči: Bosna i Hercegovina, Prvi svetski rat, Austrougarska, vanredno stanje, preki sudovi, veleizdajnički procesi.

„Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava i kakva im je budućnost gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati.“

(Ivo Andrić, Prokleta avlija)

PRETHODNE NAPOMENE

U razmatranjima o izgradnji i funkcionisanju pravnog sistema u Bosni i Hercegovini se neizbežno postavlja pitanje njenog pravnog položaja. Prošle godine učinjen je napor da se ukaže na njen položaj u XIX i XX veku. U tom vremenskom okviru je bilo nezaobilazno ukazivanje na vezu s Prvim svetskim ratom. Naslov teme je bio ograničen na promene položaja Bosne i Hercegovine sa stanovišta međunarodnog prava što je isključivalo širi osvrt na stanje u Bosni i Hercegovini u

* Redovni profesor, pravni@ius.bg.ac.rs. Radi se o dopunjenom tekstu koji je prvobitno predstavljen na XIII Savetovanju Udruženja pravnika Republike Srpske 8. oktobra 2016. godine i objavljen u časopisu *Pravna riječ*, br. 49/2016, pp. 103–123 kao deo Projekta o pravnom položaju Bosne i Hercegovine. Na ovaj način Redakcija časopisa *Crimen* obeležava 100 godina od Velikog rata.

to vreme.¹ To razdvajanje je bilo opravdano ne samo zbog ograničenog prostora već i sa teorijske tačke gledišta bez obzira na iste činjenice.

Razlozi faktičke prirode pokazuju da se promene u međunarodnim odnosima dešavaju aktima država, njihovom saradnjom ili sukobima, dok promene u državama imaju različite uzroke koji često nemaju veze s događajima u međunarodnim odnosima niti ih izazivaju. Međutim, u stvarnosti nije sasvim tako. Tu vezu između spoljašnjih i unutrašnjih događaja je imao u vidu Stojan Novaković pišući o Prvom srpskom ustanku (1804). Taj događaj, „malen sam po sebi“, je nikao iz spleta događaja i u njih se upleo. I mada nije uticao na te događaje „oni jesu na nj i to veoma silno, za celog trajanja njegovog“. Zato zaključuje: „Dok ne proučimo i ne uhvatimo pomenutu vezu mi ne možemo nikad pojmiti zašto su događaji srpskog pokreta dali rezultat koji je pred nama.“² Novaković kaže da bune nisu uticale na odnose između evropskih država ali su one revnosno gušile svaki pokret jer su u njemu videle početak šireg pokreta. Verovatno je imao u vidu i slučaj Bosne i Hercegovine o čijoj su sudbini odlučivale velike države, naročito od ustanka 1875—1878. Odluke donesene na međunarodnom planu (1878, 1908—1909, 1918) su bile nesporno izazvane zbivanjima u Bosni i Hercegovini. Zbog nje je došlo do rata 1914. koji se pretvorio u svetski rat. U vreme kada se obeležava njegova stogodišnjica mora se ukazati i na zbivanja u Bosni i Hercegovini za vreme tog rata. Na to nas podseća i jedna knjiga objavljena pre 87 godina.³

Dok se ispisuju ovi redovi se navršava sto godina od smrti Petra Kočića (27. avgusta 1916). Iako je umro i sahranjen u Beogradu Kočić je bio ne samo Beograđanin (gde je učio gimnaziju) već više Banjolučanin ne samo zato što je u Banjoj Luci završio osnovnu školu već i po političkom delovanju. Verovao je da će se, po izlasku iz bolnice, oporaviti u svom zavičaju.⁴ S tom verom je otišao na večni počinak da tamo dočeka kraj rata i oslobođenje svoje zemlje. Nije mogao da pomisli da će morati da sačeka još više od dve godine. Kao da je zaboravio reči zapisane u beležnici u tuzlanskom zatvoru: „U ropstvu se rodih, u ropstvu živjeh i u ropstvu, vajme, umrijeh.“⁵ Nije umrlo njegovo književno i političko delo na koje se podsećamo i posle jednog veka.

U godini u kojoj je umro Petar Kočić su se desili mnogi događaji vezani za Bosnu i Hercegovinu, posebno za Banju Luku pa je i to jedan razlog da ih danas pomenemo. Umro je omraženi car Franja Josif a od njegovog naslednika Karla su se očekivale velike promene kako na spoljašnjem tako i na unutrašnjem planu iako je Skupština Jugoslovenskog odbora, održana u Parizu 5/18. decembra 1916. povodom njegovog krunisanja, usvojila izjavu u kojoj se najoštrije kritikuje dotadašnja politika Austrougarske koja je naročito pogodila Bosnu i Hercegovinu. U izjavi se kaže:

- 1 M. Milojević /2015/: Pravni položaj Bosne i Hercegovine u XIX i XX veku, *Pravna riječ* no. 45, str. 163.
- 2 S. Novaković /1954/: *Vaskrs Države srpske*, Beograd, str. 51—52.
- 3 P. Slijepčević/1929/: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo.
- 4 Više o tome u knjigama: V. Ćorović /1928/: „Petar Kočić“, *Spomenica Petra Kočića*, Beograd; B. Čubrilović /1934/: *Petar Kočić i njegovo doba*, Banja Luka – Zagreb.
- 5 Nav. prema: V. Ćorović: *op. cit.*, str. IX

„Taj isti car i kralj (tj. Karlo) još je i protegnuo svoju vlast na obje anektirane zemlje, Bosnu i Hercegovinu“ i nastavlja: „Pod današnjom strahovladom sedam je milijuna Jugoslavena Austrougarske monarhije u položaju da ne može da slobodno govori.“ Zatim se dodaje: „U Karlu I (IV) jugoslovenski narod neće imati zakonitoga vladara već novoga tiranina koji će nastaviti tradicionalnu politiku Habzburgovaca.“⁶ Kako je ta politika sprovedena u Bosni i Hercegovini?

1. UPRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Aneksijom Bosne i Hercegovine Austrougarska je i formalnopravno dobila određene ruke da u njoj slobodno uvede uređenje po svom nahođenju iako je još za vreme okupacije (1881—1908) u velikoj meri ograničila formalni suverenitet Turske. Austrougarska je „velikodušno“ zatvorila svoje konzulate u Bosni i Hercegovini (koji su joj postali nepotrebni u „sopstvenoj“ državi) ali i konzulate drugih država koji su bili otvoreni njihovim ugovorima s Turskom iako ih je mogla zadržati na snazi.⁷

Pravno stanje u Bosni i Hercegovini je za vreme okupacije bilo neodređeno delom i zato što su neki smatrali da je ona privremena.⁸ Međutim, pravno uređivanje nije bilo moguće jer se Bosna i Hercegovina nije uklapala u dvojni poredak unije nastale 1868. godine. Zato Bosna i Hercegovina nije nikad bila inkorporisana u Austrougarsku i nije bila zastupljena u zajedničkim organima. Kao celina Bosna i Hercegovina nije imala ni svoje organe⁹ već se njome upravljalo iz Beča. Bosna i Hercegovina je bila pod upravom Ministarstva finansija, jedinog zajedničkog ministarstva za unutrašnje poslove, na čijem su se čelu izređali Benjamin Kalaj, Ištvan Burijan i Poljak Leon Bilinski, jedini Sloven na vrhu dvojne monarhije. U Bosni i Hercegovini je bila vojna uprava na čijem su čelu bili generali Marijan Varešanin, Oskar Počorek, bivši pomoćnik načelnika Generalštaba, i Stjepan Sarkotić.

Od trojice ministara finansija najliberalniji je bio Burijan. Na njegovu inicijativu je, 4/17. februara 1910, objavljen Zemaljski ustav (Statut) za Bosnu i Hercegovinu kojim su ustanovljeni Bosansko-hercegovački sabor i Zemaljska vlada. Sabor nije imao velika ovlašćenja jer je zakonodavna vlast ostala u rukama Austrougarske a ona je imenovala i članove Predsedništva Sabora.¹⁰ Ustav je garantovao lična, po-

6 F. Šišić (ed.) /1920/: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, dok. 49, str. 82.

7 Poslanik Srbije u Parizu Milenko Vesnić je, 27. juna/ 10. jula 1914, predložio svojoj vladi da se Poenkareova poseta Petrogradu iskoristi da se vaspostavi francuski konzulat u Sarajevu koji je te godine ukinut. Bilo bi dobro da to predloži Rusija, naročito posle „vidovdanskog događaja“. V. Dedijer, Ž. Anić (eds.) /1980/: *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. VII, sv. 2, 1/14. maj — 21. juli / 4. avgust 1914, Beograd, str. 517. Načelnik u Ministarstvu inostranih dela Slavko Grujić je naložio da se to saopšti Poslanstvu u Petrogradu da tako postupi. *Ibid.* str. 548. Podsećanje je ponovio 30. juna / 13. jula 1914. *Ibid.* dok. 400, str. 542—543.

8 Na to je povremeno podsećala Turska navodeći da je u tajnom dokumentu rečeno da je okupacija privremena.

9 S. Savić /2015/: *Pravni sistem i diskriminacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine – in: Pravni sistem i zaštita od diskriminacije*, Zbornik radova, prva sveska, Kosovska Mitrovica, str. 502.

10 Sačinjavali su ga predstavnici muslimana, Srba i Hrvata Safet beg Vašagić, Vojislav Šola (od 1913. Danilo Dimović) i dr Nikola Mandić (od 1914. dr Jozo Sunarić). N. Stojanović /1938/: *Bosna i*

litička i ekonomska prava ali građani Bosne i Hercegovine nisu imali državljanstvo čije je uređivanje bilo u odvojenoj nadležnosti Austrije i Mađarske već su bili „zemaljski pripadnici“¹¹ koje je Austrougarska štitila još za vreme okupacije iako je to trebalo da čini Turska. Konvencijom između Austrougarske i Turske, od 9/21. aprila 1879. je bilo predviđeno da će se o položaju stanovnika Bosne i Hercegovine u drugim državama („koji budu boravili ili putovali van ovih pokrajina“) urediti posebnim sporazumom (čl. 6).¹²

Izgleda da je jedini napredak u odnosu na ranije stanje bio u mogućnosti poslanika da govore u Saboru i u organizaciji uprave i sudova. Profesor Mehmed Begović je hvalio uređenje austrougarskih sudova i njihovo staranje za poštovanje zakonitosti za razliku od turskih sudova.¹³ Moglo je tako biti na papiru u vreme mira ali nam Kočićevi radovi „Jazavac pred sudom“ i „Sudanija“ daju drugačiju sliku tadašnjeg pravosuđa. Na čelu uprave su bili zemaljska vlada i poglavar kao šef uprave, general bez vojnih ovlašćenja. U Bosanskohercegovačkom saboru je bilo kritike zbog njegove male nadležnosti ali je bilo i oportunistička.¹⁴

Nezadovoljstvo je bilo veće u narodu koje je ispoljeno na dan otvaranja Sabora, 2/15. juna 1910. kada je student iz Nevesinja Bogdan Žerajić izvršio (neuspeli) atentat na poglavara Marjana Varešanina. U vezi s tim je Edvard Beneš pisao: „Pozitivni elementi narodnog pokreta“ su tražili „punu ravnopravnost s Nemcima i Mađarima, pravu ustavnost i puno poštovanje njihovih narodnih osećanja i interesa.“¹⁵ Sabor je, 3/16. novembra 1912. izrazio drugačije osećanje naroda deklaracijom kojom je pozdravljena pobjeda Srbije u Prvom balkanskom ratu a Počorek je tražio ovlašćenje da uvede vanredne mere. Novi ministar finansija Bilinski (koji je prethodne godine zamenio Burijana) je, na Počorekov zahtev, smanjio ovlašćenja ministarstva a povećao zemaljskog poglavara da bi ojačao položaj Austrougarske u Bosni i Hercegovini vojnim aktivnostima.

U Bosni i Hercegovini je došlo do velikih pokreta i vojnih manevara uključujući kretanja vojske duž granice sa Srbijom.¹⁶ O tome se pisalo i u novinama ali je poslanik Srbije u Beču Đorđe Simić smatrao da je to zbog stanja u Turskoj (posle rata s Italijom) i „novog stanja na Balkanu.“¹⁷ Dva meseca kasnije Austrougarska je objavila mobilizaciju u Bosni i Hercegovini. Otpравниk poslova u Londonu Slavko Grujić je, telegramom od 14/27. oktobra 1912, javio Ministarstvu inostranih dela u Beogradu da je državnog sekretara britanskog ministarstva inostranih poslo-

Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom, *Srpski narod u XIX veku*, knj. 15, Beograd, p. 132.

11 S. Savić: *op.cit.*, str. 505.

12 M. Stojković (ed.) /1998/: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I (1876–1918), Beograd, dok. 42, str. 152; Ž. M. Perić /1905/: O pravnom položaju Bosanaca i Hercegovaca u stranim državama, *Branik*, no. 10–11, str. 721–753; no. 12, str. 905–948.

13 Izjava novinaru „Politike“. D. Adamović /1982/: Razgovori sa savremeniciima, Beograd, str. 47. Nav. prema: M. Orlić /1996/: Pravna vrednost Srpskog građanskog zakonika, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)*, SANU, Beograd, str. 374, bel. 7.

14 V. Čorović /1992/: *Odnosi Srbije i Austrougarske u XX veku*, Beograd, str. 361.

15 V. Čorović: *ibid.*, str. 364.

16 Austrougarska je 1908. zahtevala od Srbije da smanji oružane snage.

17 Pismo ministru inostranih dela od 30. jula /12. avgusta 1912. M. Vojvodić (ed.) /1986/: *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 2, dok. 119, str. 300.

va Nikolsona obavestio o austrougarskoj mobilizaciji u Bosni i Hercegovini koji je „pažljivo pribeležio podatke i iskreno zahvalio“.¹⁸ Stalna napetost u Bosni i Hercegovini je zahtevala nove mere koje su slabile Austrougarsku umesto da je ojačaju i dovodile je do ivice sa koje se prelazi u oružane sukobe kako unutra tako i spolja. To potvrđuje prepiska Bilinskog i Počoreka krajem maja 1913. godine. Austrougarska je sve više primenjivala vojne manevre koji su povećavali zategnutost u odnosima sa stanovništvom umesto da stvore osećaj sigurnosti. Međunarodna zategnutost nije smanjena ni u godini kada je obeležavana 1600. godišnjica Milanskog edikta (1913). Vrhunac zategnutosti je dostignut 15/28. juna 1914. godine.¹⁹

Od atentata do početka rata. — Na vest o atentatu već na Vidovdan su nastali masovni neredi ne samo u Sarajevu nego i širom Bosne i Hercegovine. Organizovane su masovne rušilačke demonstracije i napadi ne samo na Srbe koji su bili politički aktivni već i na srpske trgovačke radnje koje su pljačkane. Vreme od atentata do početka rata je bilo ispunjeno strahom svakog viđenijeg Srbina. Posle predaje ultimatumu Srbiji počelo je zatvaranje po pripremljenim spiskovima i uzimanje talaca.²⁰ Hapšeni su uglavnom nacionalisti i pobornici ideje narodnog jedinstva među kojima i pravoslavni sveštenici.²¹ Srbi iz istočne Bosne su proterivani u Hrvatsku gde je proganjanje Srba podsticano, odnosno prenošeno iz Austrougarske koja je demonstracije smatrala „nesumnjivom državnom potrebom“²² u jednom neverovatnom opsegu bez i najmanjeg obzira na postojeće državne zakone.²³

Demonstracije su održane na dan atentata i u Zagrebu jer je ubijeni prestolonaslednik predstavljen kao neprijatelj Mađara i da bi u borbi protiv njih najveći oslonac mogao naći u Hrvatskoj²⁴ i da će ona osvetiti „hrvatskog prestolonaslednika“²⁵. Kakva će osveta biti videlo se iste večeri kada su razbijeni prozori na Srpskoj banci i sedištu „Novosti“, gađan kamenjem i ciglama Srpski soko a uredništvo „Pokreta“ demolirano. Demonstracije su trajale tri dana, demonstranti su upadali u srpske kuće, radnje i srpsku crkvu a u Saboru su frankovci napravili nered na komemorativnoj sednici.²⁶ Demonstracije su bile i u Đakovu, Petrinji, Slavonskom Brodu i Osijeku.

Gore su bile demonstracije u Sarajevu, održane na poziv gradske uprave građanima i plakativane 28. i 29. juna.²⁷ Svi neredi su se odigrali na očigled policije i

18 M. Vojvodić (ed.): *ibid.*, knj. V, sv. 3, dok. 30, str. 174.

19 O austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini više: V. Ćorović /1939/: *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd, str. 44–49; H. Kapidžić /1968/: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo.

20 N. Stojanović: *op .cit.*, str. 156.

21 P. Puzović /2014/: *Stradanje sveštenstva Srpske pravoslavne crkve u Hercegovini tokom Prvog svetskog rata, Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji*, knj. 2, Beograd, str. 14. V. Ćorović /1989/: *Crna knjiga*, str. 52–54.

22 V. Ćorović: *Crna knjiga*, str. 28.

23 V. Ćorović: *ibid.*, str. 27.

24 V. Ćorović: *ibid.*, str. 29. i 31.

25 V. Ćorović: *ibid.*, str. 31.

26 V. Ćorović: *ibid.*, str. 31.

27 V. Ćorović: *ibid.*, str. 33.

vojske koja je pozdravljala demonstrante dok u pijanstvu nisu prešli svaku meru pa su vlasti morale da uvedu opsadno stanje. Ono se ticalo samo Srba i iskorišćeno je za zatvaranje srpskih škola. Demonstracije u Sarajevu i Zagrebu su izazvale demonstracije u Doboju, Maglaju, Travniku, Zenici, Mostaru, Stocu, Konjicu, Tuzli, Brčkom, Zavidoviću, Šamcu, Žepču, Varešu, Tešnju, Bugojnu, Visokom. Pasivnost vojske i policije je pravdana njihovim umorom i nemogućnošću da brzo stignu na svako mesto.²⁸

Tokom jula i avgusta 1914. je doneto više propisa. Zatvorene su srpske škole, zabranjena je upotreba ćirilice, ukinuta su srpska društva, zabranjena srpska zastava, ukinuta srpska slava, zabranjeno je nošenje srpske šajkače i počelo je gonjenje svih koji su imali bilo kakve veze sa Srbijom.²⁹ Kada je austrougarski poslanik napustio Beograd znalo se da će početi rat. Iste noći je u Bosni i Hercegovini počelo hapšenje svih uglednijih Srba i muslimana koji su se družili s njima. Vlasti su u zatvorima „ujedinile, bez razlike, pripadnike svih srpskih stranaka“ osim nekih pojedinaца vojnih obveznika.³⁰

2. BOSNA I HERCEGOVINA U RATU

Rat nije zaobišao Bosnu i Hercegovinu iako je počeo zbog nje. Ratna dejstva nisu vođena u Bosni i Hercegovini, kako se smatralo u bečkim krugovima u maju 1914, već na teritorijama drugih država. Posledice počinjanja rata je osetilo stanovništvo Bosne i Hercegovine. Proglas Franje Josifa o ratu, od 16/29. jula 1914,³¹ je pretvorio i Bosnu i Hercegovinu u uporište terora u vanrednom stanju koje je proglasio Počorek. Austrougarska je u Bosni i Hercegovini povelala rat protiv svojih podanika.³² Proglas je pratilo zavođenje prekih sudova, kazne su krajnje pooštrene (za neka dela je propisana smrtna kazna).

Među stanovnicima je došlo do velikih podela. Jedni su bili mobilisani i poslani na frontove u Srbiji, Rusiji i Italiji. Za borbe u Srbiji su mobilisani uglavnom muslimani jer je napad krenuo iz Bosne pod komandom Počoreka. Nosili su austrijske uniforme a na glavi fesove. Borili su se junački i činili mnoga zla. Mnogi su bili zarobljeni i smešteni u pojedinim gradovima u Srbiji. Zarobljenici jugoslovenskog porekla su stupali u srpsku vojsku³³ a Austrougarska ih je smatrala za izdajnike koji su se dobrovoljno predali. Ostali su se vratili u Bosnu s vojskom koja se povlačila iz Srbije, mnogi kao ranjenici. Isto je bilo s austrougarskim zarobljenicima u Rusiji. Oni su obrazovali dobrovoljačku diviziju (docnije Jugoslovenska divizija) koja se borila u Dobrudži protiv Bugarske. Međunarodnih oružanih sukoba u Bosni je ipak

28 V. Čorović: više na: *ibid.*, str. 27–43.

29 P. Puzović: *op. cit.*, str. 14–15; D. Mastilović /2012/: *Između srpstva i Jugoslavije 1914–1918*, Banja Luka, str. 140.

30 V. Čorović /1939/: *op. cit.*, str. 51.

31 Za tekst vid. M. Stojković: *op. cit.*, dok. 166, str. 424–425.

32 P. Slijepčević /1915/: *Austro-Ugarska protiv svojih podanika*, Niš.

33 Obrazovana su četiri bataljona sa ukupno 33.500 ljudi. V. Stojančević /1985/: *Stvarnost Srbije 1915. godine* – in: *Srbija 1915. godine*, Zbornik radova, str. 15.

bilo. Srpska i crnogorska vojska je, krajem 1914, došla skoro do Sarajeva. Zbog jake austrougarske protivofanzive je bila prinuđena da se povuče.³⁴

Stanovnici koji su ostali u Bosni i Hercegovini su bili podvrgnuti drugim iskušenjima kojih nisu bili pošteđeni ni poslanici u Bosanskohercegovačkom saboru koji je raspušten carevim ukazom od 24. januara / 6. februara 1915. godine kao ni poslanici Hrvatskog sabora čiji je rad bio prekinut. Oni su bili hapšeni kao taoci bez obzira na imunitet.³⁵ Građani su masovno sprovedeni u internaciju u Aradu, Doboju, Teherdorfu, Turonju, Šopronjskom, Nežideru³⁶ u koje su slati kako kriminalci tako i internirci, politički osuđenici i ratni zarobljenici od kojih je većina tamo umrla.³⁷

Osim malobrojnih u austrougarskoj službi ni oni koji su ostali kod svojih kuća nisu bili pošteđeni. Masovno su uzimani kao taoci pod pretnjom represalija ako dođe do napada na pripadnike vojske ili upravnog aparata. Za taoce su smatrani oni koji nisu izvršili krivična dela ali su smatrani politički nepouzdanim ili sumnjivim.³⁸ Oni koji su bili formalno ostavljeni na slobodi su bili izloženi mučenjima, patnjama i bili su ubijani. U tome su se naročito isticali pripadnici domaće „zaštitne čete“ (šuckori), obrazovani za „održavanje reda“, za svojevrsni građanski rat između stanovnika Bosne i Hercegovine.³⁹

Posle vojnih neuspeha u ratu protiv Srbije (krajem 1914) smenjen je komandant i ujedno zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine Oskar Počorek. Zamenio ga je Hrvat Stjepan Sarkotić a njegov zamenik je bio takođe Hrvat, advokat dr Nikola Mandić ali ni „domaća“ uprava nije poboljšala položaj stanovnika koji su bili nemilosrdno pljačkani.⁴⁰ U vršenju zločina nije zaostajala ni vojska,⁴¹ naročito prema Srbima vojnim obveznicima iz Bosne i Hercegovine.⁴²

Na posebnom udaru su bili pravoslavni sveštenici iz sve četiri eparhije u Bosni i Hercegovini (banjalučke, dabro-bosanske, zahumsko-hercegovačke i tuzlanske). Kao i ostali građani sveštenici su proganjani, zlostavljani, mučeni, uzimani kao taoci, slati u logore i pred vojne sudove. Preživeli su brzo umirali zbog narušenog zdravlja.⁴³ O tome je mitropolitu crnogorskom Mitrofanu Banu pisao, 28. septem-

34 B. Krizman, B. Hrabak (eds.) /1960/: *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, Beograd, str. 367.

35 Predsednik Hrvatskog sabora dr Bogdan Medaković je vezan doveden iz Opatije u Zagreb. V. Čorović /1989/: *op. cit.*, str. 140.

36 V. Čorović /1989/: *ibid.*, str. 65–76, 129–133, 135–137; P. Slijepčević /1929/: *op. cit.*, str. 222–225.

37 Austrougarska je 1916. za izgradnju pruge Višegrad – Mokra Gora preko Šargana koristila ratne zarobljenike koji su nastradali u neuspehom poduhvatu. (Posle rata 1921. vlasti nove države su za isti poduhvat koristile austrougarske zarobljenike, među kojima je bilo stručnjaka, ali do nesreće nije došlo zbog izbora bolje trase.) Potresne podatke o umrlima daje P. Slijepčević /1929/: *ibid.*, str. 391–396. U Nežideru je umrlo 2.200 interniranih, među kojima i stric pisca ovih redova. Procenjeno je (1920) da je u Velikom ratu u Bosni i Hercegovini stradalo oko 400.000 Srba.

38 V. Čorović /1989/: *op. cit.*, str. 45–64.

39 V. Čorović: *ibid.*, str. 17, 46–47.

40 V. Čorović: *ibid.*, str. 167–180.

41 V. Čorović: *ibid.*, str. 17, 77–97.

42 V. Čorović: *ibid.*, str. 99–105.

43 P. Puzović: *op. cit.*, str. 13.

bra 1914, mitropolit pečki Gavrilo Dožić koji je, 2. septembra 1914, došao u Foču s Drinskim odredom.⁴⁴ Mitropoliti sve četiri eparhije su zahtevali od austrougarskih vlasti da se iz zatvora pusti izvestan broj sveštenika da život ne bi bio potpuno paralisan. Pušteno je nekoliko sveštenika za koje su date garantije.⁴⁵

Suđenja. — Već na početku rata su pravila vojnog zakonodavstva protumačena da ne postoje smetnje da se u Bosni i Hercegovini i na okupiranim područjima, naredbom nadležnog komandanta, uvede preki sud kao „zastrašujuća mera“ čije će presude potvrđivati vojni zapovednik. Postupak je pojednostavljen da se, umesto zapisnika, vode kratke beleške („sumarni protokol“).⁴⁶ „Sud se u Bosni i Hercegovini dao potpuno u službu antisrpske politike i dug niz procesa jasno svedoči u kom se duhu raspravljalo i kako se sudilo u njima.“⁴⁷ Odmah posle atentata u Sarajevu Zemaljska vlada je, 9. jula 1914. obavestila političke vlasti da postoji izvesna „nacionalističko-revolucionarna omladinska organizacija“ a 25. jula je saopštila imena nekih đaka i zatražila da im se sudi.⁴⁸ Serija suđenja je mogla da počne. Krenula je od Banjaluke a završila se u Sarajevu.

Među suđenjima Vladimir Ćorović kao najranije navodi suđenje u Banjaluci Stevanu Stojanoviću, 14. oktobra 1914, što je na bakljadi Poćoreku rekao da se zemlja neće prevrnuti ako je poginuo „mali car“.⁴⁹ Usledio je prvi veleizdajnički proces u Sarajevu, 29. septembra / 12. oktobra 1914, protiv učesnika u atentatu na Franju Ferdinanda i Sofiju Hoenberg. Među dvadeset petoricom optuženih bila su četiri Kerovića i dva Čubrilovića. U optužnici se kaže da atentat nije bio samo lična tragedija već politički događaj prvog reda. Motivi su bili idejni a ne lični i zato se delo ne može kvalifikovati kao umorstvo. Atentatori su hteli da onemoguće reorganizaciju Monarhije kako je zamišljao Franja Ferdinand da bi Austrougarska bila jača. U optužbu je unet stav iz ultimatumu Srbiji o velikosrpskoj ideji koja je raširena u svim društvenim slojevima i da je zato poznata svim optuženima iako su sedmorica od njih bili seljaci. Od 25 optuženih oslobođeno je devet a osuđeno 16, od kojih pet na smrt. Dvojici je smrtna kazna zamenjena robijom a nad trojicom je izvršena 3. februara 1915. godine. Za vreme izdržavanja kazne šestorica su umrla, među kojima trojica prvih optuženih (Gavrilo Princip, Trifko Grabež i Nedeljko Čabrinović).⁵⁰

Stjepan Sarkotić je, u Banjaluci 12. februara 1915. rekao banjalučkom mitropolitu Vasiliju da su sveštenici i učitelji glavni krivci koji su zaveli narod⁵¹ a u novinama je javna optužba proširena na lekare i advokate, mlade sudije i činovnike koje nazivaju veleizdajnicima. Oni su „sistematski trovali narod i napravili ga veleizdajnicima i beskućnicima“.⁵² Nije prošlo ni tri nedelje od Sarkotićeve izjave a u Okružnom sudu u Banjaluci je, 3. marta 1915, počelo suđenje grupi od 27 đaka, direktora i dva

44 P. Puzović: *ibid.*, str. 16–17.

45 P. Puzović: *ibid.*, str. 24. Više: P. Slijepčević /1929/: *op. cit.*, str. 229–232.

46 Više: V. Ćorović /1989/: *op. cit.*, str. 107–117.

47 V. Ćorović: *ibid.*, str. 143.

48 V. Ćorović: *ibid.*, str. 147.

49 V. Ćorović: *ibid.*, str. 144.

50 V. Ćorović: *ibid.*, str. 148–150.

51 V. Ćorović: *ibid.*, str. 141.

52 V. Ćorović: *ibid.*, str. 142.

profesora gimnazije, jednog đaka Učiteljske škole, jednog sveštenika i jednog bankarskog činovnika što su, po uputstvima iz Trsta i Ljubljane, hteli da osnuju društvo „Jugoslavija“. Kažnjeni su zatvorom od 14 dana do dve godine a jedan optuženi je oslobođen. Nezadovoljan kaznama poglavar je naredio da se više ne sudi u mestima stanovanja optuženih.⁵³

U skladu s pomenutom naredbom u Sarajevu su, 12. maja 1915, osam učenika i dva građanina iz Mostara, osuđeni zato što su nameravali da osnuju društvo „Srpsko-hrvatska đačka omladina“ koje treba da organizuje koncerte u Bosni i Hercegovini za račun društva „Prosvjeta“.⁵⁴ Sledila su suđenja većem broju učenika. Pred Okružnim sudom u Travniku se, 14. juna 1915, našlo 65 učenika iz Sarajeva i Trebinja. Optuženi su i osuđeni zato što su u Trebinju osnovali filijalu „Srpsko-hrvatske nacionalne omladine“ čiji je cilj bilo kulturno i političko ujedinjenje Južnih Slovena u jednu državu. Optužene su branili advokati Vladimir Andrić i Danilo Dimović.⁵⁵ S „veleizdajom“ je imala veze Staka Bakonjić, sestra osuđenih Čubrilovića. Okružni sud u Sarajevu je osudio 26. juna 1915. što je bratu Branku Čubriloviću pisala da im je brat Veljko obešen kao junak. Za tu „krivicu“ je bila osuđena na dve nedelje zatvora ali je Vrhovni sud, 1. oktobra 1915, kaznu povisio na šest nedelja zbog njenog političkog ponašanja i priznanja da je bila predsednik ženskog antialkoholnog društva „Pobratimstvo“ čije su političke tendencije dobro poznate.⁵⁶ Za sličnu „krivicu“ je Okružni sud u Banjaluci, 16. avgusta 1915, osudio Petra Radakovića jer je na bakljadi Poćoreku u Banjaluci, kada se klicalo „Živio“, izgovorio: „Dolje s njime, lane je kasap bio“.⁵⁷

Mnogo ozbiljnije je bilo suđenje četrdesetorici učenika i trojici profesora gimnazije u Tuzli koje je počelo u Bihaću 13. septembra 1915. godine. Trajalo je do 5. oktobra 1915. zbog optužbe za veze s „Narodnom odbranom“ a neki su optuženi i za dela izvršena na đačkom izletu 7. aprila 1912. godine. Izrečene su stroge kazne (jedan maturant je osuđen na smrt ali je kazna zamenjena za 10 godina robije) a optužene je branio Danilo Dimović.⁵⁸ Bio je to uvod u najveće suđenje u našoj istoriji. I najveći politički događaj u Bosni za vreme rata kako reče Pero Slijepčević⁵⁹ a za Vladimira Čorovića, jednog od optuženih, „najzanimljiviji“.⁶⁰

Državni tužilac je, 3. novembra 1915. pred sudom u Banjaluci optužio za veleizdaju 156 lica, među kojima i tri maloletnika i za sve zatražio smrtnu kaznu. Na dugačkom spisku⁶¹ se našlo 32 trgovca i trgovačkih pomoćnika, 26 seljaka, 19 sveštenika⁶², 14 učitelja, 13 zanatlija, 12 privatnih činovnika, 12 đaka, osam državnih

53 P. Slijepčević /1929/: *op. cit.*, str. 234.

54 V. Čorović /1989/: *op. cit.*, str. 147–148; P. Slijepčević: *ibid.*, str. 234.

55 V. Čorović /1989/: *ibid.*, str. 147–148; P. Slijepčević: *ibid.*, str. 234–235.

56 V. Čorović /1989/: *ibid.*, str. 143–144.

57 V. Čorović /1989/: *ibid.*, str. 144.

58 V. Čorović /1989/: *ibid.*, str. 148; P. Slijepčević /1929/: *op. cit.*, str. 235–236.

59 P. Slijepčević: *ibid.*, str. 236.

60 V. Čorović /1989/: *op. cit.*, str. 150.

61 V. Čorović /1989/: *ibid.*, str. 150–151.

62 H. Hinkovitch /1916/: *Procès politiques contre les Yougoslaves, „Le régime politique d'Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzégovine et les procès de haute trahison“*, Annemasse, navodi 44 trgovca i 20 sveštenika, p. 76.

činovnika, šest gostioničara, pet profesora, dva lekara, dva inženjera, dve dame i jedan advokat (Stevan Moljević).⁶³ Među optuženima je bilo mnogo poznatih ličnosti iz javnog života (Vasilj Grdić, Branko Čubrilović, Vojislav Kecmanović, Kosta Krajšumović, Vaso Medan, Jefto Dučić, Vladimir Ćorović, Vojislav Besarović, Atanasije Šola, Stevan Moljević, Dušan Subotić) a branili su ih takođe poznati Danilo Dimović, Vladimir Andrić i Josip Soukal. Suđenje, ipak, nije obavljeno u zamišljenom sastavu jer je za vreme istrage umro jedan osumnjičeni (Kosta Jevtić), u toku suđenja su umrla četvorica optuženih (Jovo Pavlović, Jakov Erić, Risto Barnjaković i Dragoljub Kesić), jednom optuženom (Miću Mićoviću) je zbog bolesti suđenje izdvojeno a protiv jednog optuženog (Božidara Tomića) je postupak obustavljen jer je mesec dana pre toga za veleizdaju u Bihaću osuđen na 13 godina robije.⁶⁴ Suđenje u Banjaluci je završeno 16. marta 1916. a presuda je izrečena na Veliku subotu, 22. aprila 1916. godine. Od 150 optuženih osuđeno je 97 (16 na smrt i 81 na robiju od tri do 20 godina) a 53 je oslobođeno zbog nedostatka dokaza. U postupku po žalbama Vrhovni sud je nekima kaznu smanjio a nekima povećao.⁶⁵

Nijedno suđenje do tada nije dobilo publicitet u međunarodnoj javnosti kao ovo, ne samo zbog broja optuženih već i zbog optužbe koja je imala političko obrazloženje. Listovi iz savezničkih i neutralnih zemalja su početkom novembra 1915. javljali da će 5. novembra početi veliko suđenje u Banjaluci⁶⁶ ističući da je reč o 156 nevinih ljudi.⁶⁷ Samo suđenje je detalj u sklopu ratne politike Austrougarske o čemu se mogu naći mnogi neoborivi dokazi u radovima profesora Rajsa.⁶⁸ Verovatno je to bio razlog dugog rešavanja o žalbama i neizvršavanja smrtnih kazni. Razumljivo je što je Vladimir Ćorović tom suđenju posvetio najveću pažnju ne samo zato što je bio lično zainteresovan već zbog mnogih nedostataka u postupku o kojima se može napisati posebna knjiga.⁶⁹ Ne upuštajući se u pojedinosti, mora se pomenuti da je u optužnici i presudi Ćoroviću kao otežavajuća okolnost navedena ženidba u Beogradu sa „sestrom poznatog Jovana Skerlića“.⁷⁰

Osuđenima na smrt je pomogla promena na austrougarskom prestolu a još više zahtevi za stranu intervenciju. Iz Sarajeva je, preko papskog nuncija u Beču, upućena molba papi. Srpska vlada i bosanskohercegovački emigranti su se obratili Interparlamentarnoj uniji. Intervenisali su i Svetsko udruženje žena, papa i španski kralj Alfons XIII koji se lično obratio caru Karlu. Izgleda da je to odlučilo da austrij-

63 V. Ćorović /1989/: *op. cit.*, str. 151. Hinković navodi četiri advokata i četiri žene, p. 76. Drugačije u nepotpisanom tekstu o banjalučkom procesu, str. 3.

64 P. Slijepčević: *op. cit.*, str. 236.

65 Npr. Vladimiru Ćoroviću je kazna od pet godina povećana na osam godina robije.

66 *Le Procès de Banialouka*, „Le régime politique d'Autriche-Hongrie...“, pp. 3–8.

67 *Ibid.*, p. 5.

68 *Ibid.*, p. 7. Rajsa je imao nameru da o Banjalučkom procesu govori na Međunarodnoj konferenciji o narodnostima u Lozani (1916). Tekst govora navodi Z. Levental /1984/: *Švajcarac na Kajmakčalanu*, Beograd, p. 106. U Americi je objavljena knjiga „Banjalučki proces“, Njujork, 1916 (ime pisca pseudonim: Milan Toplica).

69 V. Ćorović /1989/: *op. cit.*, str. 150–161, 162–164.

70 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 155.

ski car i mađarski kralj pomiluje osuđene na smrt.⁷¹ U protestu Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba (novembra 1918) Stjepan Sarkotić tvrdi da je „svih 20 na smrt osuđenih opomilovano bilo“ na njegov predlog i njegovim posredovanjem.⁷² Ćorović nije hteo da se osvrće na pojedinačne tvrdnje ističući da se ne radi o pojedincima već o čitavom sistemu.⁷³

Da je reč o sistemu potvrdilo je suđenje pred Okružnim sudom u Sarajevu, od 23. oktobra do 6. decembra 1916. protiv 37 lica kao i nastavak Banjalučkog procesa na osnovu istog optužnog materijala. Branilac je bio Vladimir Andrić. Na smrt su osuđena trojica (kasnije izmenjeno na robiju) a 16 na kazne zatvora od jedne do 10 godina dok je 16 oslobođeno.⁷⁴ Među osuđenima je bio Mićo Mičić koji je optužen u Banjaluci ali mu nije suđeno zbog bolesti. U Sarajevu je osuđen na 10 godina robjije. Na suđenju koje je počelo 14/27. februara 1917. urednik „Bosanske vile“ Nikola Kašiković je osuđen na 10 godina tamnice a godinu dana kasnije, 12. januara 1918, su osuđeni njegova supruga Stoja i sin Predrag (na smrt pa pomilovan na 10 godina).⁷⁵ Seriju velikih veleizdajničkih procesa zaključuje suđenje protiv 31 optuženog koje je počelo u Sarajevu 5/18. septembra 1917. kao treća dopuna Banjalučkog procesa. Na smrt je osuđen (pa pomilovan) Radomir Novaković, 11 je osuđeno od jedne i po do 10 godina a ostali su oslobođeni među kojima i dr Savo Ljubibratić.⁷⁶ Bilo je još mnogo suđenja pojedincima koje je teško nabrojati. Tužilac na banjalučkom procesu je, u izboru karakterističnih političkih osuda, naveo 60 banjalučkog okružnog suda, 40 tuzlanskog, 20 mostarskog, 13 travničkog, osam sarajevskog i sedam bihačkog.⁷⁷ Oni kojima nije suđeno su živeli teško i bili su svesno i sistematski iscrpljivani.⁷⁸

Kada se sve ima u vidu može se zaključiti da su stradanja stanovnika Bosne i Hercegovine za vreme Prvog svetskog rata bila daleko veća nego drugih zaraćenih a neokupiranih država. Dok je stanovništvo okupiranih država stradalo od osionih okupatora dotle su stanovnici Bosne i Hercegovine stradali od „sopstvene“ države. To je jedinstveni primer države koja je otvorila dva fronta: jedan prema neprijateljskoj državi a drugi prema jednoj svojoj pokrajini ili većini stanovnika te pokrajine. Stvarni gubici su prikrivani popisom stanovništva u kome je deo ljudskih gubitaka pokriven priraštajem.⁷⁹

Političke prilike. — U takvim okolnostima se ne može govoriti o političkom životu u neokupiranoj Bosni i Hercegovini. Od donošenja ustava (1910) do početka rata mogao je postojati privid političkog života oličenog u postojanju Bosansko-her-

71 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 161; P. Slijepčević: *op. cit.*, str. 239. Ukaz od 26. marta 1917. godine. Jedna ulica u Banjaluci nosi ime Alfonsa XIII.

72 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 23.

73 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 26.

74 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 161–162. Jedan je umro u zatvoru pre suđenja. U tekstu P. Slijepčevića: *op. cit.*, str. 240, razlike su u prezimenima (Ranković-Rankić, Mićović-Mićić).

75 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 162.

76 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 162; P. Slijepčević /1929/: *op. cit.*, str. 240.

77 P. Slijepčević: *ibid.*, str. 240.

78 V. Ćorović /1989/: *op. cit.*, str. 167–179.

79 Za podatak videti: P. Slijepčević /1929/: *op. cit.*, str. 241.

cegovačkog sabora i političkih stranaka. Početkom 1915. Sabor je raspušten a članovi političkih stranaka i poslanici su hapšeni, internirani ili osuđeni.⁸⁰ U Bosni i Hercegovini nije bilo nikakvog političkog života jer je bila velika stega pa su ljudi morali da žive povučeno. Malobrojni političari su uspeli da napuste Bosnu i Hercegovinu dok su vojni obveznici s vojskom otišli na ruski ili italijanski front i tamo prešli na drugu stranu. U Italiji i Francuskoj su osnovali Jugoslovenski odbor koji se zalagao za politiku suprotnu onoj koja je zastupana u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima Austrougarske. Iz Bosne i Hercegovine su u Jugoslovenskom odboru bili advokati Dušan Vasiljević, dr Nikola Stojanović i dr Milan Srškić. Danilo Dimović, koji je ostao u Bosni i Hercegovini, je bio izabran za člana Hrvatskog sabora na listi hrvatsko-srpske koalicije.

Posle promene na austrougarskom prestolu i potpisivanja Krfske deklaracije⁸¹ i u Bosni i Hercegovini je delimično oslabila stega i javili su se predlozi o reformama i budućem državnom uređenju ali više kao podrška predlozima o stvaranju države Jugoslovena u okviru Austrougarske⁸² kojoj su se pridružili i Hrvati iz Bosne i Hercegovine,⁸³ bosanskohercegovački katolici⁸⁴, Hrvati⁸⁵ i franjevci iz Bosne i Hercegovine⁸⁶ dok se muslimanski političari nisu izjašnjavali.⁸⁷ Austrougarski političari su ulagali krajnje napore da izbegnu najgore. U dogovoru s Karlom Tisa je boravio Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni da bi se upoznao sa raspoloženjem naroda i agitovao za rešenje u skladu sa željama Mađara nadajući se da je bosansko stanovništvo samo protiv Austrije kako se verovalo pre aneksije Bosne i Hercegovine. Naišao je svuda na odbijanje a u Sarajevu mu je, 7/20. septembra 1918. predat memorandum velike grupe političara koji Ćorović smatra za neku vrstu rezimea svoje knjige.⁸⁸ Vrlo odmereno se počinje pohvalom stanja pre rata da bi se prešlo na suđenja i amnestije i zaključuje: „U kratkim crtama izneli smo patnje, muke, poniženja što ih je narod u Bosni i Hercegovini pretrpio a podnosi ih još i danas. Ovo je samo bleđa slika naših prilika.“⁸⁹ Iz obzira prema Tisi nije pomenuto odvajanje od Austrougarske i zahtev za nezavisnom državom ali je naglašeno da se ne mogu izjasniti dok žive u ropstvu i bez prava na samoopredeljenje. Tisa je bio nezadovoljan i, kako kaže Ćorović, „izgubio prisebnost“, udario rukom o sto i pretio da će Mađarska, i ako izgubi, imati snage da ih smrvi... Prisutni su mu okrenuli leđa i izašli iz sobe.⁹⁰

80 Npr. na najvećem procesu u Banjaluci (1915–1916) su osuđeni Vasilj Grđić (prvi optuženi), Atanasije Šola, prota Kosta Božić, dr Vojislav Besarović, Matija Popović, dr Jovan Simić i dr Tugomir Alaupović. Na drugim procesima su osuđeni Gligorije Jeftanović i Šćepan Grđić a jedno vreme je bio zatvoren Vojislav Šola. V. Ćorović /1939/: *op. cit.*, str. 51.

81 Dušan Vasiljević je bio član delegacije Jugoslovenskog odbora koja je sa vladom Srbije, 7/20. jula 1917. potpisala Krfsku deklaraciju.

82 F. Šišić: *op. cit.*, dok 59, str. 94.

83 Deklaracija od 13/26. novembra 1917. objavljena u Sarajevu. F. Šišić: *ibid.*, dok 62, str. 104–105.

84 Izjava od 3/17. novembra 1917. F. Šišić: *ibid.*, dok 81, str. 104.

85 F. Šišić: *ibid.*, dok. 62, str. 104–105.

86 F. Šišić: *ibid.*, dok. 65 i 66, str. 107–108.

87 V. Ćorović /1939/: *op. cit.*, str. 54.

88 V. Ćorović /1989/: *op. cit.*, str. 16.

89 V. Ćorović /1989/: *ibid.*, str. 19.

90 V. Ćorović /1939/: *op. cit.*, str. 55; Vid. takođe: H. Kapidžić /1972/: Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave, *Pregled*, br. 2, str. 193–195.

Nastavak političke drame se odvijao van Bosne i Hercegovine ali ne bez veze s njom. Na sastanku grupe političara u Zagrebu, kome su prisustvovali i političari iz Bosne i Hercegovine, 23. septembra / 6. oktobra 1918. je obrazovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao njihovo „političko predstavništvo“ na područjima pod upravom Austrougarske⁹¹ koje je, 6/19. oktobra 1918, objavilo da preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike⁹² a 16/29. oktobra se proglasilo za državu⁹³ koja obuhvata i Bosnu i Hercegovinu.

Narodno vijeće je obrazovalo pokrajinska narodna veća za Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Vojvodinu. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu je održao više sednica. Iz zapisnika sednice od 11/24. oktobra 1918. se vidi da je raspravljano o izdavanju proglašenja narodu, odlaganju manifestacija, oslobađanju političkih osuđenika i o organizaciji Narodnog vijeća.⁹⁴ Na sednici od 16/29. oktobra je raspravljano o proglašenju nezavisnosti Jugoslavije, pozivu Antanti da pošalje trupe, o obezbeđenju hrane i o obustavljanju izvoza hrane iz Bosne i Hercegovine.⁹⁵ Dva dana kasnije, 18/31. oktobra, je rešavano o konstituisanju Narodnog vijeća i o sastavu narodne vlade Bosne i Hercegovine.⁹⁶ Pošto je sutradan, 19. oktobra 1. novembra 1918., Stjepan Sarkotić s članovima Zemaljske vlade u Zagrebu predao vlast Narodnom vijeću, ono je istoga dana prihvatilo predlog Glavnog odbora NV za Bosnu i Hercegovinu i imenovalo vladu Bosne i Hercegovine. Za predsednika vlade je postavljen Atanasije Šola a poverenici su za unutrašnje poslove Jozo Sunarić, za pravosuđe Danilo Dimović, za zanatstvo, trgovinu, poštu i telegraf Mehmed Spaho, za poljoprivredu i rudarstvo Vojislav Jelavić, za javne radove i železnice Savo Jelić, za zdravlje dr Uroš Krulj, za prosvetu i bogoštovlje dr Tugomir Alaupović i za ishranu Stevo Žakula. Mesto poverenika za socijalno staranje je rezervisano za socijalno-demokratsku stranku. Za predsednika Vrhovnog suda je imenovan dr Halibeg Hrasnica.⁹⁷

Glavni odbor NV je, na sednici od 21. oktobra / 3. novembra, raspravljao o podeli hleba na železničkim stanicama, o čuvanju spomenika Ferdinandu, proglašenju prekog suda u Doboju i organizovanju Narodne garde.⁹⁸ Na sednici Glavnog odbora NV od 22. oktobra / 4. novembra, je raspravljano o isplatama iz Austrougarske banke, rekviziciji žita i šećera i ponovo o izvozu robe.⁹⁹ Vlada Bosne i Hercego-

91 Iz Bosne i Hercegovine su bili Kosta Kujundžić, Gligorije M. Jeftanović, dr Jozo Sunarić, Vojislav Šola, fra Ljubomir Galić, Šćepan Grdić, dr Luka Čabrajić, dr Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić, dr Milan Jojkić, dr Tugomir Alaupović, dr Vladimir Ćorović, Hamid Svrzo, fra Didak Buntić, Maksim Ćurković, dr Mehmed Spaho, prota Dušan Pecmanović (Kecmanović?), dr Vojislav Besarović, zastupnici Bosanskog sabora Pero Stokanović, Danilo Dimović, dr Halid beg Hrasnica, Simo Eraković i Đuro Džamonja. F. Šišić: *op. cit.*, dok. 104, str. 172.

92 F. Šišić: *ibid.*, dok. 109, str. 180.

93 F. Šišić: *ibid.*, dok. 121, str. 211.

94 D. Janković, B. Krizman (eds.) /1964/: *Grada o stvaranju jugoslovenske države* (I-I — 20-XII 1918), II, dok.321, str. 383—384.

95 D. Janković, B. Krizman (eds): *ibid.*, dok. 342, str. 418.

96 D. Janković, B. Krizman (eds): *ibid.*, dok. 358, str. 432.

97 F. Šišić: *op. cit.*, dok. 132, str. 218.

98 D. Janković, B. Krizman (eds): *op. cit.*, dok. 396, str. 471—472.

99 D. Janković, B. Krizman (eds): *ibid.*, dok. 405, str. 480—481.

vine, koja je počela da radi 21. oktobra / 3. novembra se pridružila, 23. oktobra / 5. novembra, protestima vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije savezničkim vladama zbog italijanskog zaposedanja jugoslovenskih teritorija.¹⁰⁰ Vlada je, 27. oktobra / 9. novembra, razmatrala Sarkotićevu žalbu zbog „hapšenja“ u Slavonskom Brodu na putu za Beč.¹⁰¹

3. UMESTO EPILOGA

Dva dana posle austrougarske predaje vlasti u Bosni i Hercegovini je, 21. oktobra/3. novembra, u Padovi potpisan ugovor o primirju između glavnih savezničkih i udruženih država i Austrije kojim je previđeno povlačenje austrougarske vojske na južnu granicu Austrije, tj. znatno severnije od Bosne i Hercegovine. Od narednog dana (4. novembra) napuštene teritorije su mogle da zaposednu savezničke vojske, tj. i srpska vojska. Srpska vlada je izjavila da je zadatak vojske ograničen na održavanje reda i mira pod kontrolom bosanske vlade. Time je, posle više vekova, Bosna i Hercegovina dobila sopstvenu upravu.

Ugovori o primirju s Austrijom i Mađarskom (od 13. novembra 1918) su stvorili privremeno stanje koje je trajalo do 18. novembra/1. decembra 1918. kada je proglašena zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca u čijem se sastavu našla i Bosna i Hercegovina. Taj položaj je potvrđen ugovorima o miru s Austrijom, potpisanim u Sen Žermenu 10. septembra 1919 (čl. 27, t. 4) i Mađarskom, potpisanim u Trianonu 21. maja/4. juna 1920 (čl. 27, t. 2). Austrija je priznala Državu Srba, Hrvata i Slovenaca (čl. 46. Senžermenskog ugovora), njene granice (čl. 89) i odredbe mirovnih ugovora (čl. 90). Isto je učinila i Mađarska (čl. 41, 74, st. 2. Trianonskog ugovora).

Stanovnici teritorija koje su bile sastavni deo Austrougarske su postali državljani država koje su na njima stekle suverenu vlast (čl. 70. Senžermenskog i čl. 61. Trianonskog ugovora) a izuzetno je preddviđena mogućnost opcije za državljanstvo Austrije i Mađarske ili, zbog razlike u pogledu vere ili jezika na delovima teritorija koji su bili u sastavu Austrougarske, za državljanstvo Države Srba, Hrvata i Slovenaca, Italije, Čehoslovačke, Poljske ili Rumunije. Oni ne mogu da budu uznemiravani ili proganjani zbog političkog delovanja od 28. jula 1914. do priznanja suverenosti na tim teritorijama Austrougarske (čl. 92. Senžermenskog i čl. 76. Trianonskog ugovora).

Ova opšta abolicija za političko delovanje ne isključuje krivičnu odgovornost za dela protiv zakona i običaja rata koja se nazivaju jednim imenom ratni zločini. Na taj način su ratnim zločinima nazvana i dela učinjena protiv stanovnika sopstvene države od strane njenih državljana, dakle ne u međunarodnim oružanim sukobima kao pripadnici oružanih snaga različitih država. U ovom slučaju oni su to postali tek posle rata kada su se našli u različitim državama (a ne u vreme kada su izvršili

100 D. Janković, B. Krizman (eds): *ibid.*, dok. 411, str. 485. F. Šišić: *op. cit.*, dok. 142, str. 224–230. Protest dalmatinske vlade u dok. 140, str. 227–228. Protest Narodnog vijeća u dok. 146, str. 231–232.

101 D. Janković, B. Krizman (eds): *ibid.*, dok. 456, str. 536–640. Za tekst vid. V. Ćorović /1989/: *op. cit.*, str. 21–26.

krivična dela). Države na čijim se teritorijama nalaze lica optužena za krivična dela mogu da im sude i da ih kažnjavaju po svojim zakonima čak i ako je protiv njih pokrenut postupak u Austriji ili Mađarskoj ili u nekoj savezničkoj državi (čl. 172, st. 1. Senžermenskog i čl. 157, st. 2. Trianonskog ugovora). Austrija i Mađarska su se obavezale da izruče takva lica državama koje to zahtevaju (st. 2. navedenih ugovora).

Ove odredbe su unete u ugovore o miru na predlog Komisije za ratnu odgovornost i kažnjavanje Konferencije mira, odnosno njenog člana Slobodana Jovanovića koji je, na ličnu inicijativu, za to pridobio delegate Grčke i Rumunije. Komisija je smatrala da nije samo Nemačka prekršila pravila međunarodnog prava pa su takve odredbe unete u ugovore o miru sa svim neprijateljskim državama. U ugovorima sa Austrijom i Mađarskom je predviđeno da odredbe koje se odnose na te države važe i za države koje su dobile teritorije koje su pripadale Austrougarskoj ako se na njihovim teritorijama nalaze lica optužena za dela protiv ratnih zakona i običaja (čl. 276. Senžermenskog i čl. 160. Trianonskog ugovora). Ako su u pitanju njihovi državljani vlada će preduzeti potrebne mere za njihovo gonjenje i kažnjavanje na zahtev zainteresovane države i u sporazumu sa njom (čl. 176, st. 2. Senžermenskog i čl. 160, st. 2. Trianonskog ugovora). Tako su Država SHS, Rumunija, Čehoslovačka, Poljska i Italija dobile pravo da sude tim licima za zločine učinjene protiv bilo koje države.¹⁰²

Izvršiocima krivičnih dela protiv državljana više savezničkih i udruženih država sudiće zajednički vojni sudovi sastavljeni od sudija vojnih sudova zainteresovanih država (čl. 174, st. 2. Senžermenskog i čl. 158, st. 2. Trianonskog ugovora). Začetak ideje o zajedničkom kažnjavanju za krivična dela koja nemaju određeno geografsko opredeljenje koja je ostvarena u Nirnbergu 1945–1946. godine.

Ugovor o miru sa Turskom, potpisan u Sevru 29. jula/10. avgusta 1920, je sadržao slične odredbe. Povrh toga Turska je bila dužna da savezničkim i udruženim državama izruči lica koja one smatraju odgovornim za masakre (pokolje) koji su izvršeni na celoj teritoriji koja je bila sastavni deo Turske carevine od 1. avgusta 1914. godine (čl. 230, st. 1). Savezničke i udružene države su zadržale pravo da obrazuju sud za suđenje optuženima a turska vlada je dužna da prizna taj sud (čl. 230, st. 2). Ako Društvo naroda obrazuje sud nadležan da sudi za navedene masakre savezničke i udružene države zadržavaju pravo da pomenute optužene predaju tom sudu a turska vlada se obavezuje da prizna taj sud (čl. 230, st. 3). Bio je to pokušaj da se obrazuje međunarodni sud za suđenje zločina protiv čovečnosti i genocida.¹⁰³ Reč je bila o masovnom ubijanju Jermena koje je počelo još u drugoj polovini XIX veka što je dovelo do njihovog iseljavanja i prelaska u tadašnje susedne države Grčku i Srbiju. Već od 1885. se beleže jermenske porodice u Beogradu, Valjevu, Kraljevu, Čačku i drugim gradovima gde su našli novi smeštaj.¹⁰⁴

102 A. N. Trajnin /1948/: *Krivična odgovornost hitlerovaca*, Beograd, str. 14. i sled.: M. Radojković /1973/: *Međunarodna zajednica i krivična odgovornost u doba oružanog sukoba* – in: *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, no. 2, str. 147.

103 J. Graven /1970/: *Le difficile progrès du règne de la justice et de la paix internationales par le droit. Des origines à la Société des Nations*, René Cassin *amicorum discipulorumque liber II*, Paris, pp. 521–522.

104 G. Otašević /2018/: *Ljudi kojima je – ić bilo spasenje*, Politika, 9. april, str. 23.

Ugovori o miru odmah zatim predviđaju građansku (materijalnu) odgovornost Austrije i Mađarske (pod nazivom „reparacije“). One priznaju da su odgovorne za sve gubitke i štete koje su pretrpele savezničke i udružene vlade i njihovi državljani zbog rata koji im je „nametnut napadom“ Austrije i Mađarske i njihovih saveznika (Bugarske i Turske) (čl. 177. Senžermenskog ugovora i čl. 161. Trianonskog ugovora). Austrija i Mađarska su se obavezale da nadokande štetu učinjenu za vreme rata građanskom stanovništvu savezničkih i udruženih država i njihovim dobrima (čl. 178, st. 2. Senžermenskog i čl. 162, st. 2. Trianonskog ugovora). Reč je o šteti nanetoj личности ili životu građana ili lica koja su oni izdržavali ratnim dejstvima kao što su bombardovanja i drugi napadi kao i posledice tih dejstava, štete pričinjene svirepim postupanjem, nasiljem ili rđavim postupanjem (podrazumevajući povrede života ili zdravlja prilikom hapšenja, deportacije, interniranja ili evakuacije, napuštanja na moru ili prinudnog rada na bilo kom mestu), štete učinjene na teritoriji Austrije i Mađarske ili na okupiranoj teritoriji zbog povrede zdravlja, radne sposobnosti ili časti ili bilo kakvog rđavog postupanja s ratnim zarobljenicima.

Pravila navedena u ovim ugovorima su se u velikoj meri odnosila na stanovnike Bosne i Hercegovine bilo da su izvršioi krivičnih dela i drugih povreda građana bilo njihove žrtve. Potpuno u skladu sa položajem Bosne i Hercegovine u Velikom ratu. Dalji sled događaja i pitanje primene izloženih pravila prelazi okvire naše teme.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina je učestvovala u Prvom svetskom ratu iako nije bila država. Učestvovala je na poseban način kao deo jedne zaraćene strane, formalnopravno kao drugi delovi velike Austrougarske, naseljeni većinom stanovništvom slovenskog porekla. Međutim, za razliku od njih, podnela je daleko veći teret rata i dala danak u krvi. Razloge za to treba tražiti kako u specifičnom etničkom sastavu stanovništva Bosne i Hercegovine tako i u njenom geografskom položaju u središtu Balkanskog poluostrva prema kome su postojali različiti interesi velikih država u raspletu „Istocnog pitanja“. Zbog Bosne i Hercegovine je izbio rat koji se ubrzo pretvorio u svetski požar. Rat je započela Austrougarska ali su svi znali da je njegov pokretač bila Nemačka koja je Austrougarsku podržavala do kraja i bila nezadovoljna zbog njenog samostalnog traženja mira. Zato nije bilo slučajno da je prvi ugovor o miru zaključen s Nemačkom iako je ona poslednja potpisala primirje.

U slučaju Austrougarske najviše je problema bilo oko određivanja kako njenih granica tako i granica brojnih novih država. U jednoj od tih država se našla Bosna i Hercegovina.

U samoj Austrougarskoj je trajao tihi rat između Austrije i Mađarske. One su obe upravljale Bosnom i Hercegovinom zajedničkim zakonodavstvom koje je bilo nedovoljno za potpuno uređenje uprave. Zato se Bosna i Hercegovina našla u spletu kombinacija oko preuređenja dvojne monarhije. U nemogućnosti da dođe do kompromisa između pristalica dvojnog i trojnog uređenja Austrija je koristila vanredno stanje da ojača svoj položaj daleko više nego u drugim pokrajinama van Austrije i Mađarske. Ni u jednoj pokrajini Austrougarske nije bilo toliko nasilja, zločina i

sudjenja kao u Bosni i Hercegovini. Takva strogost je mogla da onemogući javni a posebno politički život ali je ukupni efekat bio suprotan jer se time nije mogla povećati naklonost stanovništva i njegova spremnost da brani „svoju državu“. Naprotiv. Mađari su, krajem rata, pokušali da to iskoriste za sebe ali je bilo prekasno. Kada je stega malo olabavljena osetila se politička živost i želja da se ostvari ono što su u prethodnom veku postigli Nemci, Italijani i Rumuni. Početkom XX veka taj proces je nastavljen u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Nažalost, uvek posle ratova i mnogo ljudske krvi.

Nedosledno ili nepotpuno ispunjavanje ugovora o miru, naročito u pogledu najodgovornijih za kršenje osnovnih pravila međunarodnog prava, je imalo svoje posledice na istom području u Bosni i Hercegovini, četvrt veka kasnije.¹⁰⁵ Nisu izostali koncentracioni logori, preki sudovi, gonjenja sveštenika i masovne seobe stanovništva. I pored toga još ne postoji sveobuhvatan pregled zbivanja, tek se pojavljuju dokumenti i opisi pojedinosti od kojih treba napraviti mozaik. I opet su se zbog selektivne i naštimovane pravde, krajem prošlog veka, dogodila nova krvoprolića sa isto tako lošim mehanizmima za primenu prava.

Danas, sto godina posle istorijskih događaja, stojimo mirno i odajemo počast kako onima koji su svojim životima tako i onima koji su svojim delovanjem doprineseli ostvarenju načela samoopredeljenja i njegovom pretvaranju u jedno od osnovnih načela međunarodnog prava ravnopravnih država i naroda. Stojimo i razmišljamo o poukama iz prošlosti, odlučni da branimo svoje tekovine od savremenih pokušaja tehnološkog i svakog drugog potčinjavanja ili porobljavanja.

LITERATURA

- Čubrilović B. /1934/: *Petar Kočić i njegovo doba*, Banja Luka – Zagreb.
- Čulinović F. /1970/: *Okupatorska podjela Jugoslaviiije*, Beograd.
- Ćorović V. /1928/; „Petar Kočić“, *Spomenica Petra Kočića*, Beograd.
- Ćorović V. /1939/: *Političke prilike u Bosni I Hercegovini*, Beograd.
- Ćorović V. /1989/: *Crna knjiga*, Beograd.
- Ćorović V. /1992/: *Odnosi Srbije i Austrougarske u XX veku*, Beograd.
- Dedijer V., Anić Ž. (eds.) /1980/: *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd.
- Graven J. /1970/: *Le difficile progrès du règne de la justice et de la paix internationales par le droit. Des origines à la Société des Nations*, René Cassin *amicorum discipulorumque liber II*, Paris.
- Hinkovitch H. /1916/: *Procès politiques contre les Yougoslaves*, „Le régime politique d'Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzégovine et les procès de haute trahison“, Annemasse.
- Janković D, Krizman B. (eds.) /1964/: *Grada o stvaranju jugoslovenske države (I-I — 20-XII 1918)*.
- Kapidžić H. /1968/: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo.

¹⁰⁵ F. Čulinović /1970/: *Okupatorska podjela Jugoslaviiije*, Beograd; B. Petranović /1983/: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. I, Beograd; Đ. Slijepčević /1991/: *Istorija sprske pravoslavne crkve za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, Beograd.

- Kapidžić H. /1972/: Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave, *Pregled*, no. 2.
- Krizman B., Hrabak B. (eds.) /1960/: *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, Beograd.
- Levental Z. /1984/: *Švajcarac na Kajmakčalanu*, Beograd.
- Mastilović D. /2012/: *Između srpstva i Jugoslavije 1914–1918*, Banja Luka.
- Milojević M. /2015/: Pravni položaj Bosne i Hercegovine u XIX i XX veku, *Pravna riječ*, no. 45.
- Novaković S. /1954/: *Vaskrs Države srpske*, Beograd.
- Orlić M. /1996/: Pravna vrednost Srpskog građanskog zakonika, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)*, Beograd, bel. 7.
- Otašević G. /2018/: Ljudi kojima je – ić bilo spasenje, *Politika*, 9. April.
- Perić Ž. M. /1905/: O pravnom položaju Bosanaca i Hercegovaca u stranim državama, *Branic*, no. 10–11, no. 12.
- Petranović B. /1983/: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. I, Beograd.
- Puzović P. /2014/: Stradanje sveštenstva Srpske pravoslavne crkve u Hercegovini tokom Prvog svetskog rata, *Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji*, knj. 2, Beograd.
- Radojković M. /1973/: Međunarodna zajednica i krivična odgovornost u doba oružanog sukoba – in: *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, no. 2.
- Savić S. /2015/: Pravni sistem i diskriminacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine, „*Pravni sistem i zaštita od diskriminacije*“, Zbornik radova, prva sveska, Kosovska Mitrovica.
- Slijepčević Đ. /1991/: *Istorija srpske pravoslavne crkve za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, Beograd.
- Slijepčević P. /1929/: Bosna i Hercegovina u svetskom ratu, *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo.
- Slijepčević P. /1915/: *Austro-Ugarska protiv svojih podanika*, Niš.
- Stojančević V. /1985/: Stvarnost Srbije 1915. godine – in: *Srbija 1915. godine*, Zbornik radova.
- Stojković M. (ed.) /1998/: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I (1876–1918), Beograd, dok. 42.
- Stojanović N. /1938/: Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom, *Srpski narod u XIX veku*, knj. 15, Beograd.
- Šišić F. (ed.) /1920/: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb.
- Trajnin A. N. /1948/: *Krivična odgovornost hitlerovaca*, Beograd.
- Vojvodić M. (ed.) /1986/: *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 2.

Momir Milojević

BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY

Bosnia and Herzegovina has entered in The First World War as the part od Austro-Hungary. Their citizens were mobilized and sent to the fronts in Serbia, Russia and Italy due to participate in the war. When the First World War has ended, Bosnia and Herzegovina became a part of completely different country. That kind of „transit“ wasn't easy. Bosnia and Herzegovina was not in the middle of the war operations, but felt all the weight of the war, especially a part of their civilian population that lived under the conditions of threatening and hostile occupation starting from robbing and destroying another's property, over the unlawful depriving of freedom and detention, treatment, to the massive unfair trials and murders.

And beside all of that, a great and significantly contribute to the liberation of Bosnia and Herzegovina has been given by the teachers and cultural workers, priests and politicians.

Key words: Bosnia and Herzegovina, The First World War, Austro-Hungary, state of emergency, courts-martial, high treason proceedings.